

"התבוסה במלחמות הבלקן (1912-1913) ורישומה בכתיבה העות'מאנית על המלחמה"

אייל ג'ניאו, האוניברסיטה העברית בירושלים

החוקר הגרמני וולפג שיוולבוש (Wolfgang Schivelbusch) טבע את המושג "תרבות התבוסה" במסגרת הדיון שלו על הדרכים בהן חברות התמודדו עם תבוסה צבאית וכיצד הן ניסו להכיל את ממדי האסון והטראומה שניחתו על ראשיהן. מחקרו התבסס על חברות מערביות (הדרום בארצות הברית לאחר מלחמת האזרחים, צרפת לאחר התבוסה במלחמתה מול פרוסיה בשנים 1870-1871, גרמניה לאחר מלחמת העולם הראשונה). במהלכו הוא ביקש להבין את השפעתן של תבוסות על החברות הללו וכיצד התבוסה הפכה לא רק למקור לאבל וקינה אלא גם כמכשיר להתחדשות ולשינויים מהפכניים. על פי הבנתו, מדובר היה באירועים הרי גורל שהשלכותיהם ניכרו הרבה מעבר לזירה הצבאית. לפיכך, אין תימה שבני התקופה השתדלו לאתר פתרונות שיוכלו להתמודד עם השבר העצום שנוצר בצל התבוסה בשדה הקרב. הדיון הציבורי שהתפתח בחברות אלה לאחר התבוסה היה לעתים קרובות דיון אמיץ ופתוח שייצג את מגוון הדעות שהתקיימו בחברות אלה. העלייה בידיעת קרוא וכתוב במהלך המאה התשע-עשרה אפשרה לקבוצות ולאנשים רבים לטול חלק כמחברים ו/או כקוראים ולהשפיע על מהלכו של הדיון ועל מידת קבלתו.¹

בפרק זה אבקש לטעון שהתגובה העות'מאנית לתבוסה הצבאית במלחמות הבלקן (1912-1913) יכולה לשמש מקרה בוחן נוסף להשפעת תבוסה על חברה. במהלך הפרק אדון בכתיבה העות'מאנית הענפה על התבוסה במלחמות הבלקן וזאת כדי להציג את חשיבותה של התבוסה במלחמות אלה ואת "תרבות התבוסה העות'מאנית" שנוצרה בעקבותיהן להבנת התנהלותה של המדינה העות'מאנית במלחמת העולם הראשונה, כמו גם את עיצובה של רפובליקה התורכית בעשורים הראשונים לקיומה. טענתי המרכזית היא שבמהלך מלחמות הבלקן ובשנה הבודדת שהפרידה בין סיום מלחמות הבלקן למלחמת העולם הראשונה נוצרה יצירה עשירה, כואבת ומגוונת על אודות התבוסה וסיבותיה. הגם

¹ Wolfgang Schivelbusch. *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning, and Recovery*, trans. by Jefferson Chase (New York: Picador, 2004).

שהכתיבה שיקפה מגוון דעות שלעתים היו מנוגדות זו לזו, הרי משותפת לכולן היתה אווירת הדחיפות והאימה שנוצרו תחת צילה של התבוסה. כתיבה זו השפיעה על האווירה ציבורית והעניקה לגיטימציה לדיון ציבורי שפרותיו ניכרו במלחמת העולם הראשונה, כמו גם בעשורים הראשונים של הרפובליקה התורכית. ניתן לומר באופן כולל שהתבוסה במלחמת הבלקן לא הניבה אידיאולוגיות וטיעונים חדשים – הללו עלו לדיון עוד בטרם פרצה המלחמה – אך הכישלון הצבאי והאובדן הנוראי הפכו את הדיון לדחוף הרבה יותר ולרלוונטי כפי שלא היה מעולם.

עיקר הדיון התקיים בכתיבה העות'מאנית הרבה שנוצרה בצלה של התבוסה. בכרך זה, המוקדש לקשר בין חברה וספרות, יש בדיון על תרבות התבוסה העות'מאנית עדות נוספת ליכולתה של הכתיבה הספרותית, על ענפיה השונים, לעצב סדר יום ציבורי, להפיץ סוגי-שיח שונים ולהעבירם מתחום הכתיבה אל המעשה הפוליטי, החברתי והכלכלי. יצירה עשירה זו שנוצרה על רקע אווירה של הלם, תחושת אסון חסר תקדים, פחד נוראי מהעתיד וניסיון כמעט נואש להכניס סדר ותקווה למציאות של אובדן עומדת איפוא במרכז הדיון המוצע כאן.

1. התבוסה במלחמות הבלקן והחברה העות'מאנית

"הוי אלוהים! איזו דרגה של שפל פוליטי וחברתי, איזה סוג של חולשה וניווון לאומים וצבאיים נדרשו כדי שנאבד בחודש-חודשיים את חצי האי הבלקני המפואר שאבותינו כבשו תוך כדי הקרבה שאין דומה לה? ולחשוב שהצבא העות'מאני שרק לפני ארבע שנים הבטנו בו בתקווה כה רבה, סבל תבוסה כה מחפירה, כה מכרעת. כיצד כל זה יכול היה להתרחש?"²

קצין עות'מאני בשם ראיף נג'דת כתב שורות אלה ביומנו כאשר הובל במרץ 1913 לשבי הבולגרי לאחר שנשבה בעיר אדירנה. כותב אחר – יהודי תושב אדירנה – כתב ביומנו באותם ימים ממש שאירועי מלחמת הבלקן והאובדן הנוראי של חיים, של טריטוריות ושל כבוד גרמו לו לחוש שהוא נמצא על סיפונה של הטיטניק רגע לפני שקיעתה הסופית אל

² رائف نجدت, افول: كنجلكه اتحاف (ایستابول: رسملى كتاب مطبوعه سى, ۱۳۲۹ [1913/4]), 139.

מצולות הים.³ שני אזכורים קצרים אלה הם אך ורק טיפה מים הכתיבה העות'מאנית על
מלחמות הבלקן אך יש בהם כדי לייצג את אוירת הייאוש ששררה באותם ימים. דומה
שמחברים עות'מאנים – קצינים ואזרחים כאחד – התחרו באותם חודשים של מחצית 1913
בתיאור מנת הייאוש והחידלון שהיו חלקם לאור התבוסה העות'מאנית הכבדה במלחמת
הבלקן הראשונה. קשה מאוד למצוא דמיון בין הכתיבה המתאבלת על מלחמת הבלקן
הראשונה (אוקטובר 1912 – מאי 1913) ובין הכותרות הנלהבות והמתלהמות שליוו את
כניסת המדינה העות'מאנית למלחמה חודשים ספורים קודם לכן.⁴

אכן כאשר ב-8 באוקטובר 1912, נופף יורש העצר של מונטנגרו באקדחו וירה ירייה
בודדת לעבר הטריטוריה העות'מאנית ובכך הכריז על פרוץ המלחמה שנודעה זמן קצר לאחר
מכן כמלחמת הבלקן, יכלו עות'מאנים מעטים, אם בכלל, לשער שמלחמה זו תביא לקץ
השליטה העות'מאנית על הפרובינציות הבלקניות, לה לבה של המדינה העות'מאנית מאז
סוף המאה הארבע-עשרה ומקום לידתה של מרבית האליטה הפוליטית והצבאית
העות'מאנית תחת שלטון התורכים הצעירים.⁵ גם כאשר הצטרפו בולגריה, יוון וסרביה אל
מונטנגרו בהמשך חודש אוקטובר, דיווחה העיתונות העות'מאנית והזרה על ההתלהבות
והביטחון העצמי עמם צעדו העות'מאנים לחזית. רפאל יוסף פ'לורינטין, סוחר יהודי מהעיר
קוואלה, כיום ביוון, כתב בזיכרונותיו שבימים הראשונים של הקרבות איש בקוואלה לא העלה
בדעתו שאירועי המלחמה עלולים להשפיע על שגרת החיים בעיר הנמל העות'מאנית.
זיכרונותיו התפרסמו כחמש-עשרה שנים לאחר סיום מלחמות הבלקן והעברת העיר לשלטון
יוון.⁶ אפילו העיתונים הסוציאליסטים בסלוניקי, אולי הקול היחיד בעיתונות העות'מאנית שיצא

³ Ben Israëli, "Journal du siège d'Andrinople", *Almanach national au profit de l'Hôpital de* Hirsch (Salonique: Acquarone, 1914), 157.

⁴ על כך ראו בספרי *The Ottoman Culture of Defeat: The Balkan Wars and their Aftermath* (London: Hurst and New York: Oxford University Press, 2015), chapter 1.

⁵ על חשיבותו של הבלקן עבור האליטה של התורכים הצעירים, ראו אצל: Ebru Boyar, *Ottomans, Turks and the Balkans: Empire Lost, Relations Altered* (London: Tauris Academic Studies, 2007), 1; Erik Jan Zürcher, "Macedonians in Anatolia: The Importance of the Macedonian Roots of the Unionists and their Policies in Anatolia after 1914", *Middle Eastern Studies* 50:6 (2014), 960-975.

⁶ רפאל יוסף פ'לורינטין, קוזאס פאסאדאס: איפיזודיוס די לוס אקונטיסימינטוס קי סי פאסארון אין קאבאלה דיל 1912 אל 1918 (קאבאלה [סלוניקי]: אקר וארוני אי בכר, 1929), 4.

בפומבי כנגד המלחמה שניצבה בפתח, לא הטילו לרגע ספק ביכולתו של הצבא העות'מאני לגבור על הצבאות של "שכנותינו הקטנות" כפי שכינו צבאות הבלקן בזלזול בעיתונות העות'מאנית.⁷

הנחות אופטימיות אלה היו רחוקות מאוד מהמציאות. בשבועיים הראשונים של המלחמה הצליחו צבאות הבלקן לכפות על הצבא העות'מאני לחימה בשתי חזיתות נפרדות זו מזו בבלקן. עיקר הלחימה התרחשה בחזית המזרחית בה הצליח הצבא הבולגרי להתקדם עד מרחק קצר מהבירה העות'מאנית, אסתנבול ולהטיל מצור על אדירנה, הבירה העות'מאנית הראשונה בבלקן. בחזית המערבית הצליחו הצבאות של יוון, סרביה, מונטנגרו ובולגריה לכבוש את המחוזות של מקדוניה, קוסובו ואפירוס.⁸ רק התערבות בינלאומית מנעה מהצבאות הבלקניים להשתלט על כל האזורים האלבניים ומדינה אלבנית קטנה הוקמה בחטף (נובמבר 1912). הצי היווני השתלט על האיים בים האגאי. בתחילת נובמבר, נאלץ הצבא העות'מאני לסגת לקו ההגנה האחרון של צ'טלג'ה (چتالجه) שנמצא כעשרים קילומטר ממרכז אסתנבול. המחוזות הבלקניים אבדו כולם. קציני צבא בראשות השלישייה של אנוור ביי (انور بك), טלעת ביי (طلعت بك) וג'מאל ביי (جمال بك) – מאוחר יותר קבלו כל השלושה את התואר הצבאי "פאשא" – תואר בו הם מזכרים בדרך כלל בספרות ההיסטורית) תפסו את השלטון בהפיכה צבאית בינואר 1913 וזאת על רקע טענתם שהשלטון האזרחי אשם בתבוסה הצבאית. חוזה השלום שנחתם בלונדון במאי 1913 העניק הכרה בינלאומית לגבולות החדשים בבלקן.

מלחמת הבלקן השנייה, הקצרה הרבה יותר, פרצה ביולי 1913 וזאת על רקע אי יכולתם של בני הברית הבלקניים לחלק את השלל ביניהם בצורה מוסכמת. בולגריה תקפה

⁷ ראו לדוגמה את מאמרו של ארדיטי שהתנגד לכניסה למלחמה בטענה שהיא עתידה לשרת רק את האינטרסים הקפיטליסטיים של המעצמות המערביות: שלמה ארדיטי, "לה קריז אין לה באלקאן", לה סולידארידאד אובראדירה, 8 באוקטובר 1912. על התנועה הסוציאליסטית במדינה העות'מאנית ועל מרכזה בעיר סלוניקי ראו אצל Donald Quataert, "The Workers of Salonica, 1850-1912", in Donald Quataert and Eric Jan Zürcher (eds.), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950* (London: I.B. Tauris, 1995), 59-74.

⁸ על מלחמות הבלקן ומהלכיהן הצבאיים, ראו אצל Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War* (London: Routledge, 2000).

את יוון וסרביה בתקווה לכפות עליהן חלוקה שונה של השטחים במקדוניה. התערבותה הצבאית של רומניה טרפה את הקלפים והצבא הבולגרי נאלץ לפנות את כוחותיו מהחזיתות השונות ולהתמקד בהגנה על סופיה. עבור הצבא העות'מאני היתה זו הזדמנות פז לנסות ולתפוס מחדש שטחים שאבדו בעיקר במזרח תראקיה ובראשם העיר אדירנה. הצבא העות'מאני נכנס לאדירנה בסוף יולי ללא ירייה אחת. אך עצם העובדה שהצבא העות'מאני התעלם מאיומי המעצמות ותפס מחדש את עיר הבירה העות'מאנית ההיסטורית היווה הזדמנות ואמתלה לעות'מאנים לחגוג את מה שביקשו לציין כסנונית ראשונה לתחיית עצמתה של המדינה העות'מאנית ולחזרתה של המדינה העות'מאנית בראש מורם לבלקן.⁹

באוגוסט 1913 נחתמו הסכמי השלום ששמו קץ למלחמות הבלקן. אמנם העות'מאנים הצליחו לשחרר את העיר אדירנה ולקבל הכרה בינלאומית על הישג זה אך לא היה די בכך כדי להשכיח את זוועות התבוסה. החברה העות'מאנית ניצבה מיואשת ושבורה מבחינה מוראלית והרוסה מבחינה כלכלית. אובדן הפרובינציות העשירות ביותר בבלקן, הצורך בטיפול בעשרות אלפי פליטים שהצטופפו בעיקר בבירה אסתנבול ובבני המשפחות של החללים הרבים והתוכניות לבצע רפורמות בצבא העות'מאני הטילו עומס כבד על הכלכלה העות'מאנית. מעבר לכך, המדינה העות'מאנית שהשקיעה מאמצים רבים בסוף המאה התשע-עשרה להוכיח לעצמה ולעולם הגדול שהיא חלק מהמועדון המצומצם של מעצמות עולמיות, נאלצה כעת לא רק להכיר בתבוסתה למדינות אירופיות קטנות ודלות שהיו כולן בעבר תחת מרותה, אלא גם בכך שהיא ניצבת בזירה הבינלאומית ללא תומך או בן ברית של ממש. לייאוש שפשה בקרב שכבות רבות בחברה העות'מאנית היה ביטוי ברור גם בכתב.

2. עיצובה של "תרבות התבוסה העות'מאנית" וסוגיית הבגידה

⁹ על החגיגות שליוו את השבתה של אדירנה לריבונות עות'מאנית במלחמת הבלקן השנייה, ראו Eyal Ginio, "Constructing a Symbol of Defeat and National Rejuvenation: Edirne (Adrianople) in Ottoman Propaganda and Writing during the Balkan Wars", in Stefan Goebel and Derek Keene (eds.), *Cities into Battlefields: Metropolitan Scenarios, Experiences and Commemorations of Total War* (Farnham: Ashgate, 2011), 83-99.

"חברות מובסות מחליפות את החרב בעט"10 כתב שיוולבוש והתכוון בכך לפרץ הכתיבה שנלווה לתבוסה ובנוי על ניסיון של החברה שספגה תבוסה להפנים את האסון שניתך עליה ולהכילו באמצעות כתיבה המשלבת תגובות שונות כהתאבלות, תיעוד ובניית נרטיבים על אודות הכישלון וכן ניסיונות להסביר את התבוסה ולהציע פתרונות לעתיד.

הדיונים הציבוריים והכתיבה על מלחמות הבלקן החלו עוד בטרם נדמו התותחים. עיקרה של היצירה נעשה בשפה התורכית ויצא לאור בבירה, אסטנבול, אך לצדה ניתן למצוא כתיבה גם בערבית¹¹, בארמנית, בלאדינו, בעברית¹² ובשפות האחרות שנכתבו באימפריה העות'מאנית באותן השנים. הצנזורה העות'מאנית – בעיקר לאחר ההפיכה הצבאית של ינואר 1913 – לא היססה לסגור עיתונים בשל פרסומים שנתפסו עוינים לעמדת הממשלה. עם זאת, היא מעטה להתערב בדיון על התבוסה כל עוד לא הציג סימני שאלה על פעילותם של ראשי השלטון לאחר ההפיכה. פרסומים בתורכית על התבוסה יצאו לאור גם בבולגריה ושרתו את הקיבוץ דובר התורכית הגדול שהתגורר בארץ זו. מצרים שימשה כאתר המרכזי לדיון בערבית על התבוסה וזאת אף שמצרים לא היתה תחת שליטה עות'מאנית באותה התקופה.

קציני צבא, עיתונאים, סופרים, משוררים, היסטוריונים, מחזאים, פובליציסטים, ציירים ואחרים ביקשו להעביר את מוראות המלחמה לקוראיהם, לתעד את מימדי האסון, לעמוד על הסיבות לתבוסה ולהציע פיתרונות שיאפשרו למדינה העות'מאנית לשוב ולקום על רגליה. היתה "מדוע הובסנו?" חזרה באין ספור גרסאות והופיעה אף על כותרות של

Schivelbusch, *The Culture of Defeat*, 4. ¹⁰

¹¹ בין הפרסומים שיצאו בערבית על מלחמות בלקן במהלך המלחמות או מיד לאחר סיומן, ראו يوسف البستاني, *تاريخ حرب البلقان الاولى بين الدولة العلية والاتحاد البلقاني المؤلف من البلغار والصرب واليونان والجبل الاسود* (القاهرة: مطبعة الجريدة, نسيم محمود شهاب المبناني, *تاريخ الحرب البلقانية* (بيروت: المطبعة الادبية, 1913); [1913]; توفيق الطونس, *تاريخ الحرب البلقانية وصف وقائعها الشهيرة* (الاسكندرية: مطبعة جرجي غرزوزي, 1914); سليم العقاد, *تاريخ الحرب البلقانية المصور بين الدولة العثمانية ودول الاتحاد البلقاني* (القاهرة: مطبعة الهلال, 1914). חלק הארי של הכתיבה בערבית על מלחמות הבלקן יצא לאור במצרים שהיתה אז מחוץ לשליטתה של המדינה העות'מאנית. העניין הרב של מחברים מצרים לדווח על המאורעות בבלקן מעיד על תשומת הלב שניתנה לנושא בקרב הציבור במצרים. יתר על כן, העיתונות המצרית נקראה באופן שוטף בפרובינציות הערביות של המדינה העות'מאנית והיתה מקור עיקרי למידע על הנעשה במדינה העות'מאנית.

¹² ראו, לדוגמה אריה סמסונב, *הבלקן הבווער: רשימות ממלחמת 1912* (תל-אביב: הוצאת שהם, תרצ"ב).

חיבורים.¹³ לצד מחברים גברים, ניתן למצוא גם נשים שהעלו על הדף את זיכרונותיהן מהתבוסה ובקשו להציע במכוון זווית נשית של מוראות המלחמה שתתבסס על תכונותיהן "המולדות" ועל צרכיהן כאמהות ורעיות. עיתונות הילדים שפרחה במלחמות הבלקן יצרה אכסניה ספרותית שכוונה במפורש לילדים וניסתה לדבר אליהם בשפתם ודרך עולם המושגים שלהם.

הגל הראשון של הכתיבה הוקדש בעיקר לניתוח הכישלון הצבאי ולתיעוד מעשי האכזריות של הצבאות הבלקניים וכוחות לא-סדירים כנגד האוכלוסייה האזרחית המוסלמית בבלקן ושבווי מלחמה עות'מאניים. הללו הופיעו ראשית בעיתונות ולאחר מכן גם במסגרת ספרים, הצגות תיאטרון ועוד. אגודות צדקה למען הפליטים עמדו בדרך כלל מאחורי היוזמה לתאר במילים ובאמצעות ציורים את מעשי האלימות הקשה והשוד שהתרחשו בפרובינציות הבלקניות במסגרת מה שתואר כ"רצח טוטאלי" (قتل عام) וזאת במטרה לעורר אהדה וחמלה עבור הפליטים שהצטופפו ברחובות אסתנבול, כמו גם רגשות נקמה כנגד המדינות הבלקניות.¹⁴

בהמשך התרחבה הכתיבה על התבוסה בבלקן והיתה הרבה מעבר לקינה על הכישלון הצבאי, תיעוד של האלימות כנגד אזרחים והספד על הפרובינציות הבלקניות שאבדו. באווירה ציבורית של חרדה עצומה ופסימיות, עלתה קריאה חד-משמעית לשינוי, לתחייה ולבנייה מחדש של האומה העות'מאנית. מחברים עות'מאנים ביקשו להאמין שלמרות מימדי התבוסה, לעות'מאנים עומד עוד סיכוי להתאושש מההפסד הצבאי ולהיפרע מאויביהם וזאת לו רק ידעו להפיק את הלקחים הנכונים. המונח העות'מאני انتباه, "התעוררות" היה למונח הנפוץ שייצג היטב את המסקנה העות'מאנית העיקרית ממלחמת הבלקן – ההבנה שיש לפתוח את הכל לדין במטרה לבנות מהמסד חברה חדשה שתוכל להתמודד עם אתגרי העתיד. באווירה של ייאוש, אך גם של פתיחות ללא תקדים, הועלו לדין נושאים רבים שנגעו

¹³ ראו לדוגמא א. بالقان حرينده نه دن منہزم اولدق; (استابول: كتابخانه اسلام و عسکری, ۱۳۲۹ [1913/4]).

¹⁴ ראו למשל روم ایللی مهاجرین اسلامیه جمعیت خیریه سی, آلام اسلام روم ایللی مظالمی وبلغار وحشتلری (استابول: محمود بك مطبعه سی, ۱۳۲۹ [1913/4]); احمد جواد, قرمزی سیاه کتاب: ۱۳۲۸ فجایعی (استابول: مطبعه خیریه, ۱۳۲۹ [1913/4]).

בסוגיות צבאיות, כלכליות וחברתיות. הכתיבה שימשה כאמצעי העיקרי להגיע להמונים. בהנחה שידיעת קרוא וכתוב היתה עדיין נחלתם של מעטים, בחרו מחברים שונים להפיץ את מסקנותיהם מהתבוסה בחברות וספונים שחולקו חינם ולוו לעתים קרובות בתמונות ובציורים ששיקפו את גודל הזוועה שהתרחשה בבלקן. בין הנושאים העיקרים שנדונו היו סוגיית הגבולות של האומה העות'מאנית ועתידה, בעיקר מקומם של הלא-מוסלמים ותפקידם של דוברי התורכית בתוך הקהילה העות'מאנית וכן מעמדה של המדינה העות'מאנית וזהותה בזירה הבינלאומית. מעל סוגיות אלה רחפו שתי בגידות לכאורה שתרמו תרומה מכרעת לתבוסה – בגידתם של הלא-מוסלמים ובגידתו של המערב. לשתי טענות אלה היו השלכות ברורות על עיצוב גבולותיה המדומיינים של החברה העות'מאנית העתידית ועל דמותה התרבותית.

א. הסיבות לתבוסה: בגידתם של הלא-מוסלמים

הכותבים השונים העלו שלל סיבות ונימוקים כדי להסביר את התבוסה הצבאית במלחמות הבלקן. הללו הקיפו תחומים רבים ומגוונים – מכישלון מערכת החינוך העות'מאנית להכשיר אזרחים-חיילים, דרך חוסר בציוד ובתשתיות צבאיות ועד לפגעי מזג האוויר שהטביע את הצבאות העות'מאנים בבוץ והשפעתה ההרסנית של מגיפת החולירע. רבים מהמחברים הפנו אצבע מאשימה כלפי המיעוטים הלא-מוסלמים. הללו הואשמו לעתים קרובות באדישות מוחלטת כלפי גורל המדינה העות'מאנית שבאה לידי ביטוי בעריקה מאסיבית משורות הצבא וחוסר רצון לתרום למאמץ המלחמה העות'מאני. כותבים אחרים האשימו את הלא-מוסלמים בשיתוף פעולה עם הצבאות הבלקניים ובנטילת חלק פעיל במעשי האכזריות כנגד האוכלוסייה המוסלמית האזרחית בשטחים שנכבשו. הגם שהאשמות דומות הופנו בעיקר כנגד בולגרים ויוונים, הרי עבור מחברים עות'מאנים האבחנה בין קבוצות שונות של לא-מוסלמים היתה משנית ובעיניהם הלא-מוסלמים נתפסו כקבוצה אחת שבגדה במדינה העות'מאנית בשעת מבחן קשה מאין כמותה.

האזכורים לבגידה לכאורה של הלא-מוסלמים היו רבים. כך לדוגמה, טען ח'ליל ביי אפנדי, שהיה המושל של אדירנה בזמן המצור, שמורדים (اشقياء) בולגרים וסרבים מלאו תפקיד מכריע בניתוק הקשר הפיסי בין אדירנה לאסתנבול. לאחר שהצבא העות'מאני נסוג מהאזור, השתתפו מורדים אלה בהתקפות על אזרחים מוסלמים שנותרו חסרי מגן.¹⁵ סאדק עלוי (علوی) שכתב את החיבור המרכזי בתורכית על כניעתה של סלוניקי ללא קרב לצבא היווני, טען, בין השאר, שהיוונים תושבי העיר הפיצו בכוונה שמועות "מרושעות" על תבוסות עות'מאניות ועל הסכנה שבהמשך ההגנה על סלוניקי וזאת במטרה לפגוע במוראל של חיל המצב העות'מאני ולהביא לכניעתו.¹⁶ אולי ההוכחה הנפוצה ביותר על בגידת הלא-מוסלמים היתה סיפורה של המשחתת היוונית אוורוף (Averof). ספינה זו הצליחה להטיל הסגר ימי על הצי העות'מאני בים האגאי ובכך למנוע כל אפשרות של העברת ציוד ולוחמים לחזיתות בבלקן. הפובליציסטים העות'מאנים ציינו שהאנייה נקנתה בתרומותיהם של יוונים שהיו תושבי המדינה העות'מאנית ואזרחיה. בעלי מכולת יוונים באתסנבול, למשל, העבירו את מעותיהם של לקוחותיהם המוסלמים ישירות לקופת הצי העות'מאני ובכך אפשרו לצבא היווני לנצח במערכה כולה.¹⁷

הכותבים העות'מאנים טענו שהפיקו את הלקח מהתנהלותם של הלא-מוסלמים במלחמות הבלקן. בעיניהם, הניסיון ליצור מסגרת קולקטיבית אזרחית עות'מאנית אחידה שתתבסס על זכויות וחובות שונים של כל האזרחים (اتحاد عناصر או "איחוד האלמנטים" בפי העות'מאנים) נכשל כישלון חרוץ בשדות הקרב של מלחמות הבלקן. העיתונאי חסין ג'אהד (1875-1957), לדוגמה, הציב סימן שאלה על ההיגיון בגיוס הלא-מוסלמים לצבא העות'מאני (גיוס שנכנס לתוקף ב-1909 והיה חלק מרכזי בתוכנית של התורכים הצעירים ליצור אזרחות אחידה לכלל תושבי המדינה העות'מאנית). לדבריו, מימדי העריקה של החיילים במערכה

¹⁵ "ادرنه نك محاصره سنك تاريخچه سى", طنين, ۱۷ نيسان 1329 [30 באפריל 1913].
¹⁶ صادق علوى, تحسین پاشا اوردوسى و سلانیکک تسلیمی (استانبول: مشروطیت مطبعه سى, ۱۳۳۲ [1916/7], 52-57.

¹⁷ האשמה זו נמצאת, למשל, אצל فخرالدين نجيب, "اقتصاديات: اسلاملى نه قورتارجق در", سييل الرشاد, ۲۰ حزيران ۱۳۲۹ [3 ביולי 1913]. האוניה אוורוף כונתה על שמו של הפילנתרופ היווני יורגוס אוורוף (Georgios Averof, 1815-1899) שתרם את רכישתה. אוורוף נולד בעיר מטסובו (Metsovo) שבאפירוס כאשר אזור זה היה תחת שליטה עות'מאנית. עם זאת, בגיל צעיר הוא התיישב באלכסנדריה במצרים ושם עשה את מרבית הונו.

הוכיחו את חוסר התוחלת בשילובם בשורות הצבא העות'מאני. מסקנתו היתה ברורה:
למולדת אין צורך באלה שאינם קשורים אליה ולפיכך יש לבטל את חובת הגיוס של הלא-
מוסלמים ולהמירה בשורות התנדבותי או בתשלום מס במקום שרות צבאי.¹⁸

חסין ג'אהד לא היה בודד בעמדתו זו. מחברים עות'מאנים אחרים שכתבו על
התבוסה הסיקו שהרעיון האזרחי העות'מאני כשל לחלוטין. במקומו הם ביקשו לראות מדינה
עות'מאנית הנשענת על המוסלמים בלבד והמושגת על זהותה המוסלמית ועל מורשתה
העות'מאנית. חלקם אף הדגיש את חשיבותו של האלמנט התורכי בתוך הקהילה
העות'מאנית-מוסלמית ואת תפקידו להנהיג את המדינה העות'מאנית המתחדשת וזאת בשל
חלקו המרכזי בהקמת המדינה ושמירה עליה.¹⁹ דומה שבעיני כותבים אלה לא היה עוד מקום
ללא-מוסלמים במסגרת האומה העות'מאנית שתיווצר לאחר התבוסה.

ב. הסיבות לתבוסה: בגידתו של המערב

כותבים עות'מאנים האמינו שמלחמות הבלקן היו לא יותר מאשר מסע-צלב מודרני של
העולם הנוצרי כנגדם. מדינות הבלקן, כך נטען בכתיבה העות'מאנית על מלחמות הבלקן, לא
היו אלא צלבנים בני המאה העשרים (يكرمنى عصر اهل صليب). הצהרתו של פרדיננד
הראשון, הצאר הבולגרי (ונסיך גרמני בעברו הלא רחוק), על כך שהמערכה שפרצה בבלקן
היא למעשה מלחמה בין הצלב לסהר, צוטטה פעמים רבות בעיתונות העות'מאנית.²⁰ קנאות
הנוצרית של מדינות הבלקן לא הפגיעה את העות'מאנים, הרי עליית הלאומיות בבלקן הובנה
בעיניהם כלא יותר מאשר הרמת ראשה של קנאות דתית שמקומה בימי הביניים החשוכים –
מוטיב נוסף שנלקח מהדמיון ההיסטורי במערב.²¹

¹⁸ حسین جاهد, "سیاسیات: غیر مسلملرک عسکرلکی", طنین, ۱۴ کانون اول ۱۳۲۹ [27 בדצמבר 1913].
¹⁹ رאו لدوگما غره بنه لی بکر فکری, مفکوره وطن اور دوده ایمان (استانبول: طنین مطبعه سی, ۱۳۳۰ [1914/5], 3-6.
²⁰ رאו لدوگما: بابان زاده اسماعیل حقى, "یکى اهل صليب", جنین [طنین], ۷ تشرين اول ۱۳۲۸ [20 اוקتوبر 1912].
²¹ על האימוץ העות'מאני של תפיסת ימי הביניים במערב כעת של עריצות, קנאות דתית ושקיעה תרבותית, ראו
Johann Strauss, "*Kurûn-ı Vustâ: La découverte de 'Moyen Âge' par les Ottomans*", in אצל
François Geogon and Frédéric Hitzel (eds.), *Les Ottomans et le temps* (Leiden: Brill, 2012),
205-240.

עם זאת, מה שנתפס בכתיבה העות'מאנית כאדישות של המערב – לכאורה הסמל

לתרבות ולקדמה – כלפי הסבל של אזרחים עות'מאנים והתמיכה הגלויה לעתים שלו במטרות המלחמה של מדינות הבלקן, זעזעה את המחברים העות'מאנים. האם יתכן, כך תהה/קבע אחד המחברים העות'מאנים, שבמערב יש סטנדרטים שונים כאשר הקורבנות הם מוסלמים? האם המאה העשרים – אותה מאה שאמורה לייצג קדמה, מדע, אחווה ומודרניזציה – ייעדה הישגים אלה רק לנוצרים?²²

האכזבה מהמערב דרבנה מחברים עות'מאנים ל"וותר" עליו. זו לא היתה החלטה קלה. עבור האליטה העות'מאנית, המערב ייצג באותן שנים את ההבטחה לעתיד נאור וטוב יותר. מבלי לוותר על האסלאם, רבים מהם ראו בתרבות המערב את פסגת הישגי הציביליזציה האוניברסאלית – (مدنيت) ששיקפה את תפיסות הנאורות.²³ מבחינתם, העות'מאנים היו חלק מאותו מועדון אקסקלוסיבי של "מדינות מתורבתות" שיישמו אותם עקרונות נעלים. התבוסה במלחמות הבלקן הציבה סימן שאלה לגבי כנותו של המערב ביחס לחברות לא-נוצריות. ההתרחקות מהמערב היתה איפוא מסקנה מתבקשת והודאה בכך שהעות'מאנים דחקו הצדה את החזון בדבר השתלבות בתרבות המערב.

עם זאת, ה"ויתור" על המערב לא שיקף רצון לוותר על הרעיונות של קדמה ומדע. נהפוך הוא, כותבים עות'מאנים שונים ביטאו את ביטחונם שניתן להפריד בין המערב ובין הקדמה והטכנולוגיה. עבורם, הדרך לקדמה לא עברה עוד דרך תהליך של התמערבות. ההיפך היה הנכון, לאחר מלחמות הבלקן הם הדגישו את רצונם לדבוק בקדמה אך ללא התמערבות. יותר מכל דגם אחר, שימשה יפן עבורם מודל שהראה שגם עמים לא מערביים יכולים להדביק את ההישגים המדעיים של המערב ואף להתעלות מעליו מבלי לוותר על זהותם התרבותית הנפרדת. הניצחון של יפן על רוסיה במלחמת 1904-5, יכולתה לכפות

²² نورالدين فكرى ابن الهاشم، ديمتوقه ده قانلى بر لوحه: بلغار وحشتلر نندن (استانبول: چفتجى كتبخانه سى، [1913]), 26.
²³ על משמעות המונח مدنيت בכתיבה העות'מאנית המאוחרת, ראו אצל Keith D. Watenpaugh, *Being Modern in the Middle East: Revolution, Nationalism, Colonialism, and the Arab Middle Class* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006), 30-35; Cemil Aydin, *The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought* (New York: Columbia University Press, 2007), 21-24.

הסכמי סחר שוויוניים מול המעצמות המערביות והצלחתה יפן לזכות במעמד שווה בקרב המעצמות העולמיות, היו כולם בגדר הוכחות ליכולת של עמים לא-מערביים להדביק את השגי המערב ואף לגבור עליו הן בשדה הקרב והן בחזית הכלכלית.²⁴

הספרות העתידינית שהופיעה במלחמות הבלקן בעיקר כסוגה המיוחדת לילדים, היא זו ששיקפה יותר מכל את החזון של "מודרניזציה ללא המערב". כך, כדוגמא, פרסם העיתון "פנקס התלמידים" (طلبه دفتری) סיפור קצר תחת הכותרת "לאחר מאה שנים..." ובו הוצג החזון לחברה העות'מאנית כפי שתעוצב בתחילת המאה ה-21. תהיה זו חברה, כך חזה המחבר, שתאחוז היטב בכל ההישגים הטכנולוגיים של התקופה ותנהיג את כל העולם הלא-מערבי. סטודנטים צמאי-ידע יגיעו לאסתגבול מכל רחבי העולם הלא-מערבי כדי לרכוש בה מדע.²⁵

הספרות העתידינית ייצגה עתיד מזהיר הרחוק ככל הניתן מההווה המדכא בו היו שרויים העות'מאנים בעקבות מלחמות הבלקן. יכולתם של סופרים עות'מאנים להתרחק מאירועי הזמן ולהיתלות בעתיד אוטופי היו בוודאי ביטוי לאסקפיזם. ספרות זו גם שיקפה את הצד האחר של תרבות התבוסה העות'מאנית – לא רק התאבלות על מה שאבד אלא גם חיפוש אחר פתרונות. הניסיון לאתר כיוונים חדשים ואף ליישם יידון בחלק הבא של הפרק.

3. בנייתה מחדש של החברה העות'מאנית

בנייתה של החברה העות'מאנית מהמסד מלאה חלק חשוב בכתיבה העות'מאנית על מלחמות הבלקן. הדיון על העתיד התמקד בעיקר בנוער כמי שיוכל להוציא את המשימות שניצבו בפני האומה אל הפועל. הצעירים תפסו כקהל היעד העיקרי לכתיבה על העתיד.

²⁴ על הצלחתה של יפן לבסס את מעמדה כמעצמה עולמית לא-אירופית וזאת בכתיבה העות'מאנית המאוחרת, ראו אצל Renée Worringer, "'Sick Man of Europe' or 'Japan of the Near East'?: Constructing Ottoman Modernity in the Hamidian and Young Turk Eras", *International Journal Middle East Studies* 36:2 (2004), 207-230; Anja Pistor-Hatman, "Progress and Civilization in Nineteenth-Century Japan: The Far Eastern State as a Model for Modernization", *Iranian Studies* 29:1-2 (1996), 111-126; Handan Nezir Akmeşe, "The Japanese Nation in Arms: A Role Model for Militarist Nationalism in the Ottoman Army, 1905-1914", in Renée Worringer (ed.), *The Islamic Middle East and Japan* (Princeton: Markus Wiener Publishers, 2007), 63-89.

²⁵ "יوز سنه صكره...", طلبه دفتری ۱ (۲۳ مايس ۱۳۲۹ [3 ביוני 1913]).

בכירי הסופרים והמשוררים העות'מאניים בני הזמן פנו לקהל הצעיר והציגו את משנתם. עיתונות הילדים וספרות הילדים שצעדו את צעדיהם הראשוניים ערב מלמות הבלקן, זכו כבר במהלך המלחמה ולאחריה לפריחה חסרת תקדים. יותר מתריסר עיתונים חדשים פנו ישירות לנוער והתחרו על ליבותיהם של הקוראים הצעירים. לפיכך, אין תימה על כך שחלק חשוב מהדיונים על עתיד החברה העות'מאנית התקיימו בזירה הזאת – בכתיבה שיועדה לילדים ולנוער.

א. טיפוח הזיכרון של העבר העות'מאני

לדיון על עתיד החברה העות'מאנית, גבולותיה ודמותה היתה שאלת המשך: "לאן פונים מכאן?" – דומה שזו היתה השאלה העיקרית שהטרידה עות'מאנים רבים באותם חודשים של שלהי 1913 ותחילת 1914. רבים מהכותבים מצאו מפלט בעבר הצבאי העות'מאני הרחוק ואכן נוסטלגיה לעידן של הסולטאנים הכובשים הגדולים קודמה בשלל דרכים. העיתונות והפובליציסטיקה העות'מאניים הקדישו מקום רב להצגת ניצחונות מהעבר, בעיקר בבלקן.²⁶ כתב באחד מעיתוני הילדים סיפר לקוראיו הצעירים על סרט אותו ראה באחד מאולמות הראינוע בשכונת בייאוגלו (بِك اوغلي) באסתנבול. היה זה סרט צרפתי שנשא את הכותרת *L'agonie de Byzance* ("הייסורים של ביזנטיון"). הסרט תיאר את סיפור כיבושה של קונסטנטינופול בידי צבאו של הסולטאן מחמד הכובש (فاتح). הצפייה בסרט, כך כתב בעיתון, העניקה לו כמה רגעים של חסד ושל גאווה על היותו עות'מאני.²⁷ המדינה עצמה קידמה מאוד את הנוסטלגיה לעבר העות'מאני. בחודשים הספורים שבין מלחמת הבלקן השנייה לפרוץ מלחמת העולם הראשונה הועשר לוח השנה העות'מאני בחגים חדשים²⁸: "יום כיבושה של קונסטנטינופול" היה אחד מהם; קשה יותר היה לתארך את יום הקמתה של המדינה העות'מאנית, או "יום העצמאות העות'מאנית" כפי שכונה המועד באופן רשמי. למרות שחברי

²⁶ ראו למשל "فتوح العثمانيين في شبه جزيرة البلقان", الهلال, 21:3, 1 דצמבר 1912.

²⁷ "سينماتوغرافيه استانبولك فتحى", جوجوق دويغوسى, 27مارت 1330 [9 באפריל 1914]). הסרט הופק על ידי הבמאי הצרפתי לואי פיאד (Louis Feuillade, 1873-1925) בשנת 1913. הסרט ניתן לצפייה בקישור הבא: https://www.youtube.com/watch?v=10X_owZA2Sc.

²⁸ על חשיבות העיצוב של לוח שנה "פטריוטי" שישרת את הפרויקט של בניית האומה ויספק את האירועים והטקסים שיסמלו את עברה ואת עתידה, ראו Elie Podeh, *The Politics of National Celebrations in the Arab World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

האגודה ההיסטורית העות'מאנית המליצו על ה-27 בינואר כתאריך מתאים, המדינה בחרה לבסוף ב-30 בדצמבר. חיילים המחופשים ליניצ'רים – אותו חיל עלית עות'מאני שבוטל ב-1826 – ותזמורות שניגנו הימנונים ששימשו את היניצ'רים, ליוו כעת כמעט כל אירוע רשמי מרכזי. מוזיאונים הקדישו תערוכות לעבר העות'מאני. יום שחרורה של אדירנה, ה-10 ביולי (או ה-23 ביולי על פי הלוח הגרגוריאני) הוצמד ליום החוקה העות'מאני ובכך העניק נופך צבאי ולאומי לחג היחיד שהתווסף ללוח השנה העות'מאני לאחר מהפכת התורכים הצעירים ב-1908, חג שהיה לו עד אז בעיקר פן אזרחי.²⁹

כפי שנאמר לעיל, בטקסים ובמפגנים שליוו את החגים הלאומיים החדשים מילאו היניצ'רים תפקיד חשוב באזכור העבר העות'מאני המהולל ובטענה להמשכיות שחברה בין הסולטאנים בעבר לשליטיה הנוכחיים של המדינה העות'מאנית. עם זאת, טקסים אלה לא קדשו רק את העבר העות'מאני; לצדם של היניצ'רים צעדו גם נערים שהיו חברים בארגוני נוער שהוקמו מיד לאחר מלחמות הבלקן. נערים אלה שהציגו לראווה את אימוניהם הצבאיים, הדגישו את הקשר בין העבר העות'מאני לעתיד המזהיר שמצפה למדינה העות'מאנית בזכות הנוער שלה העתיד למחוק את חרפת התבוסה במלחמות הבלקן.

מיליטריזציה של החברה: בניית "דור הנקמה"

הנוסטלגיה מלאה תפקיד מסוים ביצירת אווירה לאומית אוטנטית לכאורה שהתרפקה על העבר העות'מאני הרחוק על חשבון ההווה הקוסמופוליטי והרקוב. היא היתה אמורה להעניק לעות'מאנים תחושה של גאווה ואמונה. אך לא היה די בה כמובן כדי לשרטט לעות'מאנים את הדרך לעתיד מזהיר. כאשר באוגוסט 1913, ובחודשים שלאחר מכן, בחנו מחברים עות'מאנים את העתיד הקרוב והרחוק, הם נתלו בתקווה אחת – ביכולת של המדינה העות'מאנית לזקוף מחדש את קומתה על ידי בנייה מחדש של החברה כולה. מחברים אלה איבדו לחלוטין את אמונם בהווה, ובמה שכונה בספרות בת-הזמן "דור התבוסה" (نسل فلاکت

Sanem Yamak, "Meşrutiyet Bayramı: '10 Temmuz İd-i Millisi'", *İ.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 28 (2008), 323-342.

דידה) התקווה לעתיד טוב יותר היתה נעוצה בבנים, בדור העתיד שכוננו לעתים קרובות "דור העתיד" (نسل آتی) או "דור הנקמה" (نسل انتقام) ולא בכדי; תפקידו המרכזי של דור זה היה להוביל את מסע הנקמה במדינות הבלקן ולהשיב את "אלזאס ולורייין" (Alsace et Lorraine) העות'מאניות" לחיקה של האומה. אגב, השאילה של השם הטעון מבחינה סמלית של אלזאס ולורייין – שתי הפרובינציות שאבדו לצרפת במלחמתה מול פרוסיה (1870-71) ושזכרן קודש באמצעים רבים על ידי הרפובליקה הצרפתית – אינו מפתיע. הכותבים העות'מאנים הכירו היטב את הסמלים האירופיים שנוצרו סביב תבוסות צבאיות ואסונות קולקטיביים ועשו בהם שימוש רב בספרות התבוסה העות'מאנית.

במהלך 1913 ובחודשים הראשונים של 1914 השקיעו אנשי חינוך וממשל וכן מחברים עות'מאנים שונים תשומת לב רבה בניסיון לחשוב כיצד ניתן לעצב דור חדש של חיילים-אזרחים שיידע להשיב למדינה העות'מאנית את תהילתה. ההנחה הרווחת היתה שדור התבוסה, הדור שנכשל באופן כה מחפיר בשדות הקרב של תראקיה ומקדוניה איבד את זכותו להנהיג את החברה העות'מאנית. העיניים כונו אל הנוער ולילדים כמי שיידע בבוא היום להוביל את המדינה לתחייה ולנקמה. ציור פרי מכחולו של הנסיך עבד אלמג'יד (-1944 1868)³⁰, שהיה גם צייר מקצועי בהכשרתו, ביטא היטב את התקווה הזו. הציור שפורסם בעיתון ילדים הראה ילד וילדה המביטים במפה של הבלקן; כאשר הילד אומר-מבטיח לילדה המביטה בו במבט מעריץ: "מחוזות אלה, יחזרו להיות בעתיד שלנו".³¹

באופן אולי מפתיע כאשר מחברים עות'מאנים ביקשו לבחון את הכשרת דור העתיד הם פנו דווקא לבולגריה, היריבה המרה ממלחמות הבלקן. ההצלחה של בולגריה להפוך מקהילה של רועי חזירים ורפתנים – כך על פי הכתיבה העות'מאנית – לאומה מגויסת של אזרחים-חיילים הנחושים להגשים את מטרותיה של האומה גם במחיר חייהם וזאת ללא תלות במעצמות וברצון הטוב, היתה למודל שמחברים עות'מאנים רבים ביקשו לחקות. מעבר לכך, עד מלחמות הבלקן מיעטו העות'מאנים לגלות עניין בחברה הבולגרית וידעו

³⁰ הנסיך עבד אלמג'יד היה ראש אגודת הציירים העות'מאניים. לאחר ביטול מוסד הסולטנות בשנת 1922 והגליית מחמד השישי, הסולטאן האחרון, שימש עבד אלמג'יד כח'ליף וזאת עד לביטול הח'ליפות במרץ 1924. ³¹ فائق عالی, "بن بويوييم ده...", طلبه دفتری (۱۹ كانون اول 1329 [1 בינואר 1914]).

עליה מעט מאוד; אך דווקא מלחמות הבלקן והתבוסה אפשרו להם לבחון את החברה הבולגרית מקרוב. בניגוד לחיילים עות'מאנים פשוטים שנישבו בידי הצבא הבולגרי ושסבלו מתנאי שבי איומים ומרעב, קצינים שבויי מלחמה עות'מאנים נשלחו בדרך כלל לסופיה שם שוכנו בבתי מלון. בהתאם לערכים בני התקופה ולאמנות בינלאומיות, התאפשר לקצינים אלה להסתובב בחוצותיה של סופיה במהלך היום ואף ללמוד באקדמיות שלה וזאת על סמך מילת הכבוד שלהם כקצינים.³² מקצתם העלה לאחר מכן על הכתב את התרשמותם מהחברה הבולגרית ומתהליך המודרניזציה המוצלח שלה. עם חזרתם מהשבי הם הפכו להיות "מומחים" למודל הבולגרי שאת מעלותיו ניתחו בפרסומים שונים.³³

בין השאר, הצביע המודל הבולגרי על הצורך להכשיר את החיילים העות'מאנים לשרות צבאי כבר מגיל בית-הספר העממי. בחודשים שלפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה נקבע שלכל הנערים הלומדים בחינוך הממלכתי תינתן הכשרה צבאית כבר בחטיבת הביניים במימון מלא של המדינה. לכל בית ספר יוצמד קצין שיהיה אחראי על האימונים הצבאיים שיכללו תרגילי סדר ומשמעת וכן אמוני ירי. האימונים הצבאיים היו אמורים להיות בגדר חובה בבתי הספר הממלכתיים.³⁴ אגודות חדשות שנשאו את השם "איגודי הכוח העות'מאני" (عثمانلى كوچ) הוקמו בבתי הספר הממלכתיים במטרה להפוך את החברה העות'מאנית לחברה צבאית הנכונה לקרב. חובה זו לא כללה את בתי הספר של הלא-מוסלמים.³⁵

תשומת לב רבה ניתנה גם לקידום המיליטריזציה של החברה במערכות החינוך הלא-פורמאלי. משרד החינוך העות'מאני מינה באפריל 1914 את האנגלי הרולד פרפיט (Harold Parfitt) כאחראי על תנועת הצופים העות'מאנית החדשה.³⁶ מטרתם של הצופים

³² על אמנת האג (1907) שהסדירה, בין השאר, את תנאי שביים של קצינים ושל חוגרים, ראו אצל Alon Rachamimov, *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front* (Oxford: Berg, 2002), 69-78.

³³ ראו למשל نجدت, افول, 146-145.

³⁴ על יוזמה זו, ראו בראיון עם שר המלחמה העות'מאני, אנוור פאשא: "حربيہ ناظر مز انور پاشا حضرتيله ملاقت",

اجتهاد 103, 24 نيسان 1330 [7 במאי 1914].

³⁵ "كوچ درنكلرى", تقويم وقايع, 1977, 11 حزيران 1330 [24 ביוני 1914].

³⁶ על תנועת הצופים העות'מאנים ראו: Yamak Ateş, *Asker Yamak Ateş, Asker Eviatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri* (Istanbul: İletişim, 2012), 261-294. הרולד פרפיט היה אזרח אנגלי שייסד ב-1909 את תנועת הצופים

העות'מאנים, כך הכריזה עיתונות הילדים העות'מאנים, היא לשאת בגאון את דגל הנקמה וההקרבה. שירים וסיפורים קצרים המתארים את חובותיו של הצופה ואת מעלותיו ותמונות שתיעדו את פעילויות הצופים היו בין הנושאים הנפוצים בעיתונות הילדים העות'מאנים לאחר מלחמות הבלקן.³⁷

אמצעי אחר להכשרת הילדים לשרות הצבאי, היה באמצעות פרסום סיפורים קצרים על ילדים-חיילים שהצטיינו במלחמות הבלקן. "הילד-החייל" המפורסם ביותר היה נורי, נער צעיר בן 12 מהעיר קרה חצאר (قره حصار) באנטוליה. נורי התנדב לשרת בצבא העות'מאני ונפצע בקרב קרק קלסה (قرق کلیسه) במזרח תראקיה. מאוחר יותר, הוא נפצע שוב מפגז שרפנל. בעקבות ניתוח שעבר הוא חזר ליחידתו והשתתף בהגנה על קו צ'טלג'ה – המחסום האחרון לפני הבירה אסתנבול שם הוא חלה במגיפת החולירע. סיפורו של נורי ותמונתו פורסמו גם בעיתונות הילדים וגם זו של המבוגרים – דוגמא כמעט יחידה לפרסום מקביל בשתי הזירות העיתונאיות.³⁸ במקרים אחרים, היו אלה סיפורים פרי הדמיון שנכתבו ללא בסיס עובדתי ונועדו בעיקר לתת דוגמא על הקרבה לנוער.³⁹ לצד עיסוק בחינוך הצבאי של הנוער, ניתן לראות גם דיון גדל והולך בטיפוח גופו של דור העתיד ובחיזוקו באמצעות העלאת חשיבותו של הספורט ונראותו בעיתונות. תחרויות יופי לילדים תועדו בעיתונות. במקרים רבים הולבשו בנים צעירים במדים של חיילים.⁴⁰

התבוסה במלחמות הבלקן אם כן, הדגישה בעיני העות'מאנים את כישלונם בטיפוח דור של אזרחים-חיילים. נושא זה היה לאחד הנושאים העיקריים שלא רק נדונו בכתיבה על מלחמות הבלקן אלא גם יושמו באמצעות חקיקה ויוזמה ממשלתית, כמו גם פעילות של ארגונים לא-ממשלתיים כדוגמת מועדוני ספורט. המשימה היתה להצמיח דור חדש של

בבלגיה. על פעילותו שם, ראו Filip Coussée, *A Century of Youth Work Policy* (Ghent: Academia Press, 2008), 36.

³⁷ ראו לדוגמא את "המנון הצופים" שחובר על ידי המשורר אחמד ג'ואד: "كشافلرك توركى سى", طلبه دفترى 25 (26 ايلول 1329 [9 באוקטובר 1913]).

³⁸ "كوجك بر بويوك", طنين, 21 شباط 1328 [6 במרץ 1913].

³⁹ ראו לדוגמא את הסיפור הקצר על נער בן 13 שנהרג למען ההגנה על המולדת: "اون اوچ ياشنده بر شهيد", مکتبلى 2 (23 مايس 1329 [5 ביוני 1913]).

⁴⁰ "كنچلر اره سنده مسابقه لر", كنچلر عالمى 14 كانون اول 1329 [27 בדצמבר 1913].

צעירים החדור בפטריוטיזם עות'מאני – שנוסח כעת יותר ויותר גם כמוסלמי – והמוכשרים להגן על מולדתם באמצעות החינוך הצבאי אותם רכשו כבר בגיל בית-הספר.

בנייתה של כלכלה לאומית (اقتصاد ملي)

דור העתיד אמור היה לשאת על כתפיו לא רק את שיקומה הצבאי של המדינה העות'מאנית אלא גם את הבטחת עצמאותה הכלכלית שכן בעיני מחברים עות'מאנים לתבוסה לא תרמה רק החולשה הצבאית בשדה הקרב אלא גם פיגורה הכלכלי של המדינה ושעבודה לכוחות כלכליים זרים – הן החברות המערביות והן בני בריתן המקומיים – הסוחרים הלא-מוסלמים. בכוחות משותפים, כך נכתב בעיתונות העות'מאנית, הצליחו שני גורמים זרים ועוינים אלה לחמוס את עושרה של המדינה ולהתעשר בעוד בניה האמיתיים של המולדת – המוסלמים – חיים בעוני מחפיר. כיצד ניתן להתגבר על השעבוד הכלכלי? הפיתרון שהוצע היה יצירתה של כלכלה לאומית (اقتصاد ملي) שתבסס על בורגנות מוסלמית. מאחר שההנחה של הכותבים היתה שהמוסלמים זנחו לחלוטין את הכלכלה לטובת הלא-מוסלמים, יצירתה של כלכלה לאומית חייבה טיפוח של דור חדש של יזמים ובעלי הון מוסלמים ודחיקה של הלא-מוסלמים (כולל לא-מוסלמים שהיו אזרחים עות'מאנים) מהכלכלה העות'מאנית. מאבק זה תואר כשדה קרב אזרחי שתוצאות הלחימה בו אינן פחותות בחשיבותן מהלחימה בשדה הקרב הצבאי.⁴¹ פובליציסטים עות'מאנים העלו שני פתרונות מרכזיים – הראשון לטווח קצר התמקד בחרם כלכלי על הלא-מוסלמים בעוד האחר היה לטווח ארוך והתבסס על חינוך הצעירים לעסוק גם במסחר.

בעוד הבנים הצעירים עתידים היו להיות אלה שימלאו אחר שאיפתה של המדינה לנקמה ולהשבת חבליה האבודים, הרי החרם הכלכלי חייב שימוש ב"חיילים" אחרים. היו אלה בעיקר נשים מוסלמיות עירוניות שנדרשו לשרת את המולדת באמצעות קנייה של

⁴¹ על יצירת המושג "הכלכלה הלאומית", ראו בהרחבה אצל Feroz Ahmad, "Vanguard of Nascent Bourgeoisie; The Social and Economy Policy of the Young Turks, 1908-1918", in Osman Okyar and Halil Inalcik (eds.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920* (Ankara: Meteksan, 1980), 329-350.

מוצרים מקומיים בחנויות של מוסלמים והחרמת חנויות של זרים ולא-מוסלמים שנתפסו כעת כזרים לקהילה הלאומית. הפעולה היומיומית של צריכה הוצגה בעיתונות ובספרות כמשימה פטריוטית שהופקדה בידיהן של הנשים. ממש כפי שהפנייה לילדים נעשה דרך הזירה העיתונאית והספרותית שיוחדה להם, כך גם הפנייה לנשים נעשתה בעיקר באמצעות עיתונות הנשים בתורכית שפנתה במיוחד אליהן באמצעות מאמרי מערכת או ספורים קצרים. החרם הכלכלי אפשר לנשים להשתתף במאמץ הלאומי לשקם את המולדת באמצעות פעילות ציבורית שהוגבלה למרחב נשי – צריכה יומיומית. כך אמנם התאפשר לראשונה לנשים להיות נוכחות כפעילות פוליטיות וחברתיות במרחב הציבורי ללא טשטוש של גבולות שהגדירו את תפקידיהם המסורתיים במשפחה.

החרם שימש את הנהגת התורכים הצעירים כמכשיר לגיוס המונים עבור מטרות שנוסחו בידי השלטון. באמצעות פנייה ישירה אל הרחוב, ביקשו התורכים הצעירים לעקוף את הפעילות המפלגתית והפרלמנטרית (מרחב שהתפתח מאוד לאחר מהפכת 1908) ולהשפיע על סדר היום הציבורי. נשק החרם הכלכלי הופנה עד למלחמות הבלקן בעיקר כנגד סוחרים שייצגו מדינות זרות עימהן היתה המדינה העות'מאנית מצויה במשבר (אוסטרו-הונגריה לאחר סיפוח בוסניה-הרצגובינה ב-1908, איטליה על רקע מלחמתה מול המדינה העות'מאנית בלוב). לאחר התבוסה במלחמות הבלקן הופנה נשק זה גם אזרחים עות'מאנים – אותם לא-מוסלמים שהואשמו בבגידה באינטרסים הלאומיים.⁴²

סימון הסוחרים ובעלי המלאה הלא-מוסלמים כ"אויבים מבפנים" וקריאה לנשים המוסלמיות להחרים את חנויותיהם הופיעה באופן תדיר בעיתונות העות'מאנית - בזו הכללית כמו גם בזאת שיועדה לנשים. העיתון "עולם הנשים" (قاديئلر دنياسی), העיתון היחיד שהופק כולו על ידי נשים (עיתוני נשים אחרים נוהלו על ידי גברים או נכתבו בהם מאמרים פרי עטם של גברים) התייחס רבות לקשר בין הפיגור הכלכלי של המוסלמים במדינה העות'מאנית ועל ההשלכות של נחשלות זו על התבוסה. באפריל 1913, הוא פרסם הרצאה

⁴² על החרם ככלי נשק לגיוס המונים תחת שלטון התורכים הצעירים, ראו בהרחבה אצל Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* (London: I.B. Tauris, 2014).

שנשאה בידי הסופרת והפעילה הפוליטית נזיהה מחלס (نزیهه محلس) בפני קהל של נשים באוניברסיטה של אסטנבול. בהרצאה שעסקה כולה בגורם הכלכלי לתבוסה, היא פרסה גם את חזונה על החשיבות המכריעה בבנייתה של כלכלה עות'מאנית לאומית שתעמיד את המדינה על רגליה.⁴³

הסיפור הקצר "הגברת עאישה מסלוניקי" (سلانیکلی عایشه خانم) משקף היטב את האווירה באותן שנים ואת התפקיד שניתן לנשים במאמץ הפטריוטי להחרים את הסוחרים הלא-מוסלמים. סופר לא-ידוע שכתב תחת שם העט "מראשליאוגלו" (مرعشلی اوغلی) פרסם את הסיפור בעיתון "ההד" (طنین), בטאונם הראשי של התורכים הצעירים. גיבורת הסיפור, עאישה ח'אנם, היתה פליטה צעירה שהגיעה לאסטנבול מסלוניקי בעקבות כיבוש העיר על ידי הצבא היווני. יום אחד, כאשר עסקה בשניות היומיומיות עבור בני ביתה, היא נתקלה בחנות שעליה נרשם "האחים גרמטופולו" (Gramatopulo). היא הביטה מבעד לחלון הראווה וראתה שהחנות מלאה בנשים לקוחות. עאישה נכנסה לחנות ושאלה את בעל המקום האם יש לו קשר למשפחה בעלת השם הזהה שחיה בסלוניקי. כאשר בעל החנות השיב לה שאכן לאחיו ניקולה יש חנות בעיר ממנה עאישה נמלטה זמן קצר לפני כן, פנתה עאישה לנשים ששהו בחנות ונזפה בהן על כך שהן קונות בחנות שבעליה הוא אויב של התורכים. הנשים הנכלמות מיהרו לנטוש את החנות בעוד עאישה עזבה את המקום בראש מורם.⁴⁴

סיפורה של עאישה וניצחונה על בעל החנות היווני הם דוגמא לשיח שעלה בעקבות התבוסה במלחמות הבלקן ושהביא לאחד הפרויקטים הראשונים שנוצרו כלקח ממלחמות הבלקן: בגידתם של הלא-מוסלמים והצורך ליצור כלכלה לאומית שתאפשר למדינה העות'מאנית להיחלץ משעבודה הכלכלי לכוחות זרים ועוינים. הכתיבה הפובליציסטית, כמו גם הספרות, שמשו מחברים ומחברות עות'מאניים להפיץ את השיח על בגידת הלא-

⁴³ "قونفرنس", قادینلر دنیاسی, 6 نیسان 1330 [19 באפריל 1913].

⁴⁴ הסיפור מופיע במלואו אצל Halûk Harun Duman, *Balkanlara Veda* (Istanbul: Duyap, 2005), 252-253.

מוסלמים ולדרבן את הנשים להירתם למשימה של בניית כלכלה לאומית שכעת רבים הבינו אותה ככלכלה שמנוהלת ומיועדת עבור המוסלמים בלבד. יש בכך גם ביטוי חשוב להתנערות מהלאומיות העות'מאנית האזרחית והחלפתה בלאומיות עות'מאנית שהגדירה את המוסלמים בלבד כחברים בקהילה הלאומית.

סיכום:

התבוסה הצבאית במלחמות הבלקן ואובדן הפרובינציות הבלקניות הכו את החברה העות'מאנית בהלם. לצד ההתאבלות על ההרס, ההשפלה והאובדן חסרי התקדים, התפתח במהירות גם דיון עשיר ומגוון על הדרכים לשקם את המדינה העות'מאנית ולבנותה מחדש על קרקע מוצקה של לאומיות עות'מאנית בעלת לגיטימציה ומשמעות. רבים הניחו שהתפיסה האזרחית של העות'מאניות כשלה לחלוטין ושיש להחליפה בתפיסה לאומית שתתבסס בעיקר על המורשת ההיסטורית העות'מאנית ועל האסלאם כגורמים מאחדים היכולים להעניק עולם של סמלים ברורים ומשמעותיים. בין המחברים היו גם כאלה שביקשו לקדם את הדיון בתורכיות אותה הם תפסו כחלק מהתפיסה הכוללת העות'מאנית. הם עשו זאת באמצעות העמקת הדיון בתרומה של התורכים למסגרת העות'מאנית ובתפקידים הייחודיים כצאצאים של אלה שבנו את המדינה העות'מאנית ושירתו אותה מאז הקמתה.

ההתנערות מהתפיסה האזרחית והחלפתה בלאומיות עות'מאנית המבוססת בעיקר על האסלאם ועל המסגרת העות'מאנית וכן על התרחקות מודעת מהמערב היו במידה רבה גם הודאה בכישלון העקרונות של מהפכת התורכים הצעירים (1908). היו אלה מסרים חשובים שההוגים שלהם חשו שללא יישומם נדונה המדינה העות'מאנית לשעבוד ולחיסול. לפיכך, הם היו חדורים במוטיבציה להגיע לקהלים רחבים ככל הניתן כדי להפיץ את משנתם. תחושת הדחיפות הו מסבירה את הכתיבה האינטנסיבית על מלחמות הבלקן והגיוון הרב שלה. ספרי זיכרונות ויומנים, סיפורים קצרים, רומנים, שירים, ציורים, אנדרטאות וטקסים שימשו כדי להעביר את המסרים על התבוסה במלחמות הבלקן ועל בנייתה של האומה העות'מאנית מהמסד. הכתיבה העשירה על מלחמות הבלקן היא זו שאפשרה לשיח על

התבוסה ועל הצורך לשקם את החברה העות'מאנית להפוך לנחלתם של ציבורים רחבים
בחברה העות'מאנית.

בפרק זה התמקדתי בעיקר בשני פרויקטים לאומיים שנוצרו מיד לאחר מלחמות
הבלקן ובטרם פרצה מלחמת העולם הראשונה בשלהי חודש יולי 1914. המיליטריזציה של
הנוער וגיוסו לשרת את המשימות הלאומיות ויצירת כלכלה לאומית היו שני המיזמים
העיקריים ששיקפו את הלקחים מהתבוסה במלחמות הבלקן ואת השאיפה לבנות את האומה
העות'מאנית מחדש. בשני המקרים הפיצה הכתיבה על מלחמות הבלקן את דמותו של
האזרח או האזרחית המגויסים מגיל צעיר לשרות המולדת והאומה. אלה הן גם שתי
הדוגמאות העיקריות למעבר של הדיון במלחמות הבלקן משיח על תבוסה ובנייה מחדש
לביצוע.

עם זאת, השלכותיה של התבוסה במלחמות הבלקן ניכרו גם בעשורים שלאחר פרוץ
מלחמת העולם הראשונה – מהתנהלותה של המדינה העות'מאנית במלחמת העולם
הראשונה ועד לעיצובה של הרפובליקה התורכית הצעירה. השיח על בגידת הלא-מוסלמים
והוצאתם מחוץ לגבולות האומה העות'מאנית באו לידי ביטוי בפרק זה במיזם של הקמת
כלכלה לאומית ממנה הודרו הלא-מוסלמים. שיח זה, לצד תחושת הפחד הקיומי לגבי
הישרדותה של המדינה העות'מאנית, התרחב הרבה מעבר לתחום הכלכלי במהלך מלחמת
העולם הראשונה והעניק לגיטימציה לתורכים הצעירים – כך על פי תפיסתם – לבצע את
הג'נוסייד באוכלוסיה הארמנית באנטוליה.⁴⁵ לפיכך, בעיניי, הג'נוסייד בארמנים במלחמת
העולם הראשונה הוא אחת ההשלכות המחרידות של הדיון העות'מאני בתבוסה שניחתה
עליהם במלחמות הבלקן. הכתיבה העניפה על התבוסה שנדונה בפרק זה אפשרה לשיח על
הכישלון הצבאי לפרוץ את הגבולות הצרים של הדיון האינטלקטואלי ולהגיע לשדרות רחבות
יותר של האוכלוסייה העות'מאנית.

⁴⁵ על הקשר בין התבוסה במלחמות הבלקן לג'נוסייד בארמנים במלחמת העולם הראשונה, ראו Uğur Ümit
Üngör, *The Making of Modern Turkey; Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-50* (Oxford:
Oxford University Press, 2011).

